

A decorative graphic on the right side of the page consists of several overlapping circles in various shades of green. A large, rounded rectangular box with a green border is positioned in the center-left, containing the title text. The circles are scattered around the box, some overlapping it and others floating nearby.

Handbok för syns skull

Pedagogiska förslag för vuxenutbildare

Produktionsstöd har erhållits från Specialpedagogiska institutet

2006 Socrates-Grundtvig II

Kvinnofolkhögskolan

Författare: Agneta Wirén, Madeleine Linder, Denise Cresso och Elin Forsgren

Översättning: Agneta Wirén

Grafisk design: Nina Augustsson

Tryck: Hösbo grafiska

Foto: Marie Hedberg (förutom bild på sid 32, tagen av Agneta Wirén)

Innehåll

Bakgrund	1
Inledning	4
Funktionshinder och vuxenundervisning	6
Att vara synskadad	8
Ord och begrepp	10
Bemötande	12
Integrering, inkludering och delaktighet	15
Tillgänglighet	17
Praktiskt arbete med tillgänglighet	19
Vad man ska tänka på vid antagning	22
Några exempel från det pedagogiska arbetet	24
Att vara synsvag	33
Ledsagning	37
Att ha ledarhund	38
Punktskrift	41
Några hjälpmedel	42
Statistik	48
Källor och litteratur	49
Hemsidor	50

Bakgrund

Denna skrift är ett resultat av erfarenheter i samband med ett EU-projekt genomfört under 2005/2006 på Kvinnofolkhögskolan. Projektet skedde inom ramen för det europeiska utbildningsprogrammet Sokrates/Grundtvig II och hade titeln *Equal Visions for European Women in Adult Education*. Samverkanspart i Sverige var Synskadades riksförbund, SRF Göteborg, motsvarigheten till Synskadades riksförbund i Italien I.R.IFO.R (Istituto per la Ricerca, la Formazione e la Riabilitazione Onlus) Sezione Provinciale di Firenze samt i Österrike Zentrum Integriert Studieren, Graz University. Projektets syfte var att förbättra möjligheterna för kvinnor med synskada att delta i all vuxenundervisning, samt att underlätta för alla parter i olika undervisningssituationer. Ett erfarenhetsutbyte har gjorts och tre transnationella möten har hållits.

Handboken är skriven av några av de svenska deltagarna i projektet, alla med olika erfarenheter av funktionshinder, antingen som gravt synskadad, synsvag eller seende. Vi har erfarenheter av att vara lärare och studerande i undervisning med en blandad grupp av seende och synskadade. Handboken inom EU-projektet skrevs på engelska.

Vi vill tacka vår partner i Sverige, SRF Göteborg, samt våra partners i Italien och Österrike för deras tips och råd. Ett särskilt tack riktas till Birgit Kruk vid Specialpedagogiska institutet i Göteborg för hennes medverkan. Vi tackar även Specialpedagogiska institutet vars bidrag gjort tryck av denna svenska version möjligt.

EU-projektets mål var att

- öka känslan hos personer med synskada av att vara en naturlig del i en studerandegrupp.
- öka deras förmåga och vilja att påverka sin egen situation och att skapa nätverk.
- öka personalens intresse för och kunskaper om hur det är att arbeta med studerande som har synskada.
- öka institutionernas förmåga att ta emot studerande med synskada. Förstärka institutionernas internationella arbete.
- få fram resultat som kan hjälpa andra vuxenutbildare samt hitta goda exempel som kan vara till användning. Producera och distribuera en handbok med goda exempel.

Inledning

Nyligen blev en kvinna med synskada nekad tillträde till en kurs på en folkhögskola i Sverige. Skälet som angavs var att det ”inte fanns resurser” att ta emot henne. Vi tror att skolor och andra institutioner många gånger av ren okunskap nekar sökande med funktionshinder tillträde och att de förstorar problemen. Vi tror också att det finns en stor rädsla och osäkerhet kring hur man ska göra och hur man kan förbereda sig.

År 2010 ska Sverige vara tillgängligt för alla personer med funktionshinder. Detta innebär att alla ska kunna åka med allmänna kommunikationsmedel, att all information ska vara tillgänglig för alla, att det ska vara möjligt för alla att delta i t.ex. debatter och diskussioner och att den psykosociala miljön inte ska vara diskriminerande. Hur ser det ut i vuxenutbildningen? Hur har folkbildningen förberett sig?

Denna handbok vänder sig till lärare, rektorer och administrativ personal inom vuxenutbildningen. Syftet är att försöka bidra till att göra denna personal bättre förberedd att ta emot personer med synskada (gravt synskadade och synsvaga) - speciellt kvinnor - i grupper där seende och synskadade studerar tillsammans.

Vi vill ge bakgrundsinformation och praktiska tips. Vi föreslår också några ”goda exempel” på undervisningsmetoder vi provat. Vi presenterar begrepp som används, samt ger information om en del av de hjälpmedel som finns till buds för människor med synskada, samt tipsar om hemsidor. Ett särskilt avsnitt handlar om personer som är synsvaga.

Vi hoppas att boken kan bidra till att göra vuxenutbildningen mer tillgänglig för personer med synskada. Vi hoppas också att den kan vara till hjälp när man vill försöka undvika de värsta misstagen i blandade grupper och hitta former för ökad delaktighet. Vårt mål är att göra det lättare för synskadade och seende att studera tillsammans och lära av varandra.

Funktionshinder och vuxenundervisning

Den första deltagaren med grav synskada på en folkhögskolekurs gick på Södra Vätterbygdens folkhögskola 1948. Sedan dess har ett stort antal människor med synskada studerat på folkhögskolor, i studieförbund och andra vuxenutbildningar. Idag är det 5-6 folkhögskolor i Sverige som erbjuder specialkurser för personer med funktionshinder. Men hur tänker man när det gäller inkludering? Att ordna specialkurser för personer med funktionshinder är inte självklart bra, eftersom livet i övrigt inte har skyddade miljöer att erbjuda. Meningen med folkbildning är bl.a. att lära att lära och då är det viktigt att man lär under förutsättningar som är så näraliggande det praktiska livet som möjligt. Därför anser vi att inkludering är viktigt och att ansvaret för detta ska ligga på dem som anordnar utbildningen.

Man kan jämföra med den obligatoriska skolan. Förr hänvisades skolelever med synskada till särskilt anpassade skolor. Idag arbetar man mer efter modellen att inkludera eleverna i den vanliga skolan. Idag är det endast barn med hörselskada eller som är döva som går i specialskola. Kanske folkbildningen har något att lära där?

Vi anser att det är viktigt att se varje människa som en unik resurs, vars erfarenheter genom folkbildningen kan komma samhället tillgodo. Om personer med synskada får ökat tillträde till vuxenutbildningen så får även vuxenutbildningen ökad kunskap om dessa personer. På så sätt sker ett utbyte. Efter mångfaldens år 2006 tycker vi att detta är extra viktigt att betona.

Att ha seende personer, människor med grav synskada och människor som är synsvaga i samma grupper är naturligtvis en utmaning, men svårigheterna är ofta överbetonade. För de seende är det en möjlighet att lära någonting nytt och för läraren är det en möjlighet att tänka igenom sina lektioner på ett nytt sätt. Det finns en rad exempel på lärare som har funnit detta utvecklande.

Att vara synskadad

Det finns många myter om personer med synskada, t.ex. deras exceptionella hörsel- och luktförmåga. Vi vill betona att det inte går att generalisera kring någon grupp av människor på ett sådant sätt. Personer med synskada har med sina olika bakgrunder och förmågor utvecklat olika sätt att klara sig i det samhälle de lever. Det enda de har gemensamt är deras synskada och deras erfarenhet av att bli behandlade som andra klassens medborgare. Kvinnor och män med synskada är lika olika sinsemellan som seende.

Det som skiljer människor med synnedläggelse från människor som kan se är möjligheten att leva ett oberoende liv och det sätt andra ser på dem. Den svenska organisationen för synskadade, SRF, gjorde en undersökning 2005 om hur deras medlemmar hade det. Undersökningen visar att personer med synskada har stora svårigheter i sitt vardagliga liv. Så till exempel behöver 65% ha hjälp med att handla, 58% behöver hjälp med städning och 47% behöver hjälp med tvätt. Personerna i undersökningen har generellt sett sämre hälsa än befolkningen i stort. Av Sveriges befolkning är det 75% som säger att deras hälsotillstånd är mycket gott eller gott. Av SRF:s medlemmar är det 55%.

Människor med synskada får för lite motion, har sömnbesvär, känner ängslan, oro och ångest och känner sig trötta för jämnan i betydligt högre utsträckning än andra. Hälsoområdet är också ett område där kvinnor har en sämre situation än män. Endast omkring hälften av medlemmarna har ett förvärvsarbete. Det är bara 13% som arbetar heltid. 1990 var den siffran 24%, även det lågt, men nu har det sjunkit ännu mer. Av dem som arbetar är 53% anställda med lönebidrag, en ökning sedan medlemsundersökningen 1990, då ca 30% hade lönebidrag. Siffrorna visar tydligt att det blivit svårare på arbetsmarknaden för människor med synskada.

Inkomst hänger ju ihop med arbete, och personer med synskada har sämre ekonomi än genomsnittet av befolkningen. I den här undersökningen ligger 65% av medlemmarna på en inkomst under 160 000 kronor om året, medan genomsnittsinkomsten i Sverige år 2003 var 210 000 kronor om året.

Det är en stor fördel att ha punktböcker och talböcker i skolans bibliotek.

Blind, synskadad, synsvag- vad gäller?

Ordet blind används allt mindre. I stället säger man numera allt oftare ”gravt synskadad”. Med detta menas en person som har från 0 till 0,05 i syn, vilket innebär att man inte alls kan se vad som står på en syntavla (hos t.ex. en optiker) från 3 meters håll. Ordet synskadad används för att beteckna olika grader av funktionshinder: gravt synskadad, uttalat synsvag och synsvag. De två senare betecknar personer som har någon form av syn (se nedan under Att vara synsvag).

Förr talade man i skolorna om ”en synskadad elev”. Idag vill man hellre uttrycka det på ett annat sätt: ”en elev med synskada/synnedläggning”. Detta görs för att det är eleven och inte synskadan som ska komma i centrum.

Funktionshindrad

Begreppet funktionshindrad används på många sätt. I FN:s standardregler står att funktionella begränsningar innehåller många olika slag av funktionshinder. Exempel på funktionshinder är: synskada, hörselskada, problem med att tala, rörelsehinder, allergi och varje slag av psykiskt funktionshinder. Det omfattar även dyslexi, epilepsi, psoriasis, diabetes, hjärt- och lungproblem eller allt som påverkar en persons dagliga liv.

Handikappad – får man säga det?

Handikapp är ett gammalt ord, vars innebörd är benämningen på ett gammalt hasardspel. Andra historiska benämningar på funktionshindrade var: lytta, vanföra eller invalider. Detta är benämningar hemmahörande i en tid vi lagt bakom oss. Ordet handikapp återfinns fortfarande i ord som handikappolitik,

handikapporganisation, handikappidrott och handikapptolett, för att ge några exempel, men ordet funktionshinder är det som alltmer gäller. Att byta ut ord har betydelse, eftersom ord med tiden kommer att symbolisera vissa saker. Idag, när vi använder ordet handikapp, menar vi i första hand tillgänglighet. En handikapptolett är en tillgänglig toalett. Handikappidrott är idrott där funktionshindrade kan delta på lika villkor, tillgänglig idrott. Handikapporganisationer är organisationer som aktivt verkar för tillgänglighet. Handikappanpassat är något som är tillgängligt för alla samhällsmedborgare och handikappolitik är politiska frågor med fokus på funktionshinder.

Världens 152 medlemsländer har ställt sig bakom FN:s generalförsamling och antagit funktionshinder (på engelska ”disabled”) som det begrepp som ska gälla. Förr hade handikappbegreppet en sjukdomsstämpel. Med ökad tillgänglighet i form av anpassade miljöer, insatser och tvingande lagar har situationen förändrats för människor med funktionshinder, så att ökad delaktighet på samhällets alla plan har ökat.

Att hitta nya uttryck är betydelsefullt, eftersom situationen för människor förändras. Att ha haft tiggeri som enda födkrok eller kanske oavlönat arbete med endast uppehälle som ersättning, är något som känns främmande för människor med funktionshinder idag.

Normalisering, självbestämmande, integritet och jämlika levnadsvillkor är begrepp som leder från handikappbegreppet fram till medborgarskap.

Bemötande

Frågor kring funktionshinder bör - liksom genusfrågor - finnas med som en aspekt på alla områden i samhället.

Individer med funktionshinder betraktas ofta som vårdobjekt. Om man inte är frisk förvandlas man lätt till patient trots att funktionshindret inte självklart är en sjukdom. Därför ses ofta handikappolitik ur ett vårdperspektiv eller möjligen som en social fråga. En person som är synskadad och har ett arbete kan få höra: ”Så roligt att du har någonstans att gå på dagarna.” Man förväxlar alltså arbetsinsatsen med terapi. Om man istället fokuserar på handikappolitik som en demokratifråga, förändras perspektivet på människor med funktionshinder. En person med funktionshinder behöver inte alltid vård eller omsorg. Alla frågor har visserligen en handikappaspekt, eftersom funktionshinder påverkar livet på så många områden, men ett förändrat bemötande skulle på sikt leda till en genomgripande attitydförändring. Funktionshinder är inte en identitet. Det är en förutsättning.

Hur kan bemötandet förändras? Jo, genom att samhällets aktörer får ökad kunskap och medvetenhet om t.ex. genus och om funktionshinder och därigenom får sina förutfattade meningar rubbade. Då minskar risken för förmyndarmentalitet eller med ett annat ord paternalism. Ett exempel på paternalism är följande: En kvinna med synskada ansöker om ledsagartimmar för att gå

på en konsert. Detta överensstämmer med föreställningen om att personer med synskada är musikaliska och insatsen beviljas. Om kvinnan däremot ansöker om ledsagning för att gå på bio, så kan detta behov ifrågasättas, eftersom det ofta förutsätts att personer med synskada inte har någon behållning av att se på film.

Alltså, om personen önskar något som inte svarar mot normen eller den föreställning handläggaren har om den funktionshindrades behov, minskar genast möjligheten till insats. Denna paternalism visar sig på det sättet samhällets aktörer byter insatser mot förväntat beteende. Eftersom makt och beroende är ojämnt fördelade, finns det en risk att insatsens karaktär förändras om det förväntade beteendet, känslouttrycket eller den kod eller formel som bekräftar det förväntade uttrycket, uteblir.

Kvinnor och män med funktionshinder bemöts på olika sätt. Kvinnor har sämre ekonomi, sämre möjligheter på arbetsmarknaden, får ofta kvalitativt sämre teknisk utrustning, har svårare att få hemtjänst, färre timmar assistans osv. Detta bidrar givetvis till skillnader i bemötandet. Man kan säga att det kollektiva bemötandet reflekteras i det individuella. Samhället har givit människor med funktionshinder en lägre status, vilket gör att individer med funktionshinder bemöts med större brister i respekt och förtroende. Om personen har tidigare erfarenheter av diskriminering är det svårt att få ett bra och fungerande samspel.

Ledarhundens arbete ökar förutsättningen för delaktighet. Här har hunden sökt trappa och markerar första steget.

Integrering, inkludering och delaktighet

De flesta länder i västvärlden erkänner i dag att barn med funktionshinder har rätt till utbildning tillsammans med icke funktionshindrade kamrater, samt att undervisningen utformas så att hänsyn tas till varje barns individuella behov och förutsättningar. Detta uttrycks bl.a. i Salamancadeklarationen (UNESCO 1994), som undertecknats av 92 nationer. Fokus har dock än så länge legat mest på att barn med funktionshinder har rätt till utbildning tillsammans med barn som är utan funktionshinder - d.v.s. *integrering*.

Begreppet *integrering* började användas för att beskriva företeelsen att barn med funktionshinder bor hemma hos sina föräldrar och får sin undervisning i sin hemskola (Haug, 1998). Begreppet speglar ett demokratiskt synsätt där målet är att olikheter mellan människor inte betraktas som ett problem, utan som en tillgång som bidrar till det gemensamma. Men begreppet används också om enskilda personer, som då benämns som integrerade, t ex i en grupp. Detta innebär att det finns en föreställning om att individen har varit, eller är i risk för att bli utanför och avskild - alltså *segregerad* (Emanuelsson, Persson & Rosenqvist, 2001).

Till stor del beroende på den kritik som uppstod kring hur ordet integrering tolkades och användes, uppkom i början av 1990-talet i de engelskspråkiga länderna istället begreppet *inkludering* (inclusion). Med det nya ordvalet ville man komma bort från tanken på en föregående eller kommande segregering. Människor skall inte *föras in i* något utan *är i* något.

Skillnaderna som finns mellan barnen skall utgöra en del av de dagliga erfarenheterna i skolan, och undervisningen skall vara individuellt tillrättalagd för alla barn (Haug, 1998).

Om vi vill ha inkludering krävs det att all personal har en inkluderande och accepterande attityd. Var och en måste bli bekant med sin egen fördomsfullhet och sina attityder. Det finns alltid en attityd av ”vi och dom” när vi möter det annorlunda och det okända. Alla uppfattningar och inre bilder av ”vi och dom” är svåra att ändra, men det är möjligt att bli medveten om dem, och att lära sig förstå att värdera på ett positivt sätt.

Inkludering.

Tillgänglighet

År 2010 ska som nämnts ovan hela Sverige vara tillgängligt för funktionshindrade. Detta innebär att bussar, tåg, hissar, affärer, skolor, bibliotek, banker, postkontor osv. måste vara möjliga att använda för personer som är rullstolsburna, synskadade, hörsel-skadade etc. Arbetet med detta har bara börjat.

Tillgänglighet kan delas upp i fyra integrerade delar, varav alla är lika viktiga.

Fysisk tillgänglighet är när byggnader, utomhusområden och transportmedel är planerade så att de är tillgängliga och möjliga att använda för personer med funktionshinder.

Psykosocial tillgänglighet har att göra med mottagande. Förståelse, medvetenhet och kunskap är nödvändiga för att undvika diskriminering på olika institutioner i samhället.

Informativ tillgänglighet är när information görs tillgänglig för alla. Information måste vara tillgänglig i olika media, som t.ex. punktskrift, stor stil eller genom ljud.

Kommunikativ tillgänglighet är när det finns möjlighet att delta i t.ex. en diskussion.

Handikapperspektivet genomsyrar en verksamhet när:

- funktionshindrades behov är synliggjorda i mål och planer.
- det finns en medvetenhet och kunskap om funktionshinder, som återspeglar sig i utformningen av verksamheten och i mötet mellan de anställda och personer med funktionshinder och deras anhöriga
- verksamheten är fysiskt tillgänglig, dvs. man kan komma till och in i byggnader/lokaler, färdmedel m.m. samt kan orientera sig och vistas i dem, samt ta del av verksamheten
- informationen är anpassad för personer med olika typer av funktionshinder
- verksamheten är ekonomiskt tillgänglig, dvs. man har råd att delta i och/eller nyttja verksamheten samt betala ev. avgifter
- ev. kostnader för tillgänglighetsåtgärder är en självklar del av totala kostnaden för verksamheten (ansvars- och finansieringsprincipen).

Saknas någon del i handikapperspektivet finns inte möjlighet till full delaktighet, vilket strider mot de mänskliga rättigheterna.

Praktiskt arbete med tillgänglighet

När man anpassar en institution för personer med funktionshinder bör man tänka på att anpassa den för alla som är där, inte bara deltagare utan även för personal.

För att söka sådant stöd som inte fås från Specialpedagogiska institutet eller från Talboks- och punktskriftsbiblioteket, vänder man sig till SISUS, Socialstyrelsens institut för särskilt utbildningsstöd. Där kan man ansöka om extra insatser som assistens, lektor, dövblindtolk och teckentolk. Ansökan ska göras före 30 september för hela läsåret.

När det gäller den fysiska miljön har alla människor med synskada i Sverige rätt att få hjälp från Syncentralen. Därifrån kan en institution också få praktiska råd, hjälp med att mäta ljus och hur märkning ska göras. Syncentralen ansvarar för rehabilitering av personer med synskada inom landstingets hälso- och sjukvård. Det innebär synträning, orienterings- och förflyttningsträning, träning av kompensatoriska tekniker samt utprovning av och träning i att använda optiska hjälpmedel och andra synhjälpmedel.

När en vuxen deltagare kommer till en utbildning har hon ofta fått hjälp och har stor kunskap om sina egna behov av hjälpmedel. Utbildningsanordnarens första uppgift är att fråga och lyssna för att sedan se hur miljön ska anpassas efter just den specifika studerandes behov.

Vissa praktiska arrangemang kan dock sägas gälla alla personer med synskada. Här är några exempel på hur lokalerna kan förberedas för att göra institutionen mer tillgänglig för alla deltagare med olika slag av synskada:

Märkning

När man märker upp något för personer med synskada så innebär det att man skriver det i punktskrift med t.ex. dymotejp och även skriver informationen med stor stil med kontrasterande bakgrund. På så sätt kan man märka upp dörrar till klassrum, lärarrum och toaletter, och även visa var ringklockan till ytterdörren finns och skriva öppettider på ytterdörren.

Man kan även märka upp ledstråk till receptionen om denna är bemannad eller till annat ställe där det går att få personlig hjälp. Ibland kan det vara viktigt att märka längst ner på ledstången till en trappa, så att en person med synskada vet att ledstången och därmed trappan slutar.

Möblering

Man bör se till att korridorer inte är fyllda av möbler. Det är också bra att inte ändra plats för de möbler som finns. Skor, väskor och annat tillfälligt material hålls borta från golvet så att deltagare med synskada kan hitta vägen utan att snubbla.

Tejpning/målning

Runt dörrposter och på trappor tejpas eller målas med en färg som kontrasterar så att dörrar och trappor/trappsteg syns även för den som ser dåligt. Samma sak görs runt glasdörrar och stora glasväggar.

**Att vara väl förtrogen med sina hjälpmedel
är en förutsättning för att få en god start.**

Vad man ska tänka på vid antagning

Här är några förslag till vad en institution bör göra när den tar emot en studerande med synskada.

Låt den blivande deltagaren besöka skolan några gånger innan kursen börjar, så att hon har fått de fysiska förutsättningarna klart för sig och fått möjlighet att lära känna några i personalen. Om man är väldigt osäker på hur deltagaren ska klara studier i blandad grupp kanske en preparandkurs för studier är att rekommendera. En sådan särskilt anpassad kurs för personer med synskada finns idag t.ex. på Ågestads folkhögskola.

Bestäm vilken av lärarna som ska vara samordnare och hålla i det praktiska. Annars är det lätt att alla litar på att någon annan gör det som måste göras.

Intervjua varje individ om hennes speciella behov och hur hon vill att saker ska ordnas. Bestäm ansvarsområden! Vilket ansvar har den studerande själv och vad ska institutionen göra? Det är viktigt att inte ta över ett ansvar som hindrar den studerandes egen utveckling.

Presentera den studerande för alla hennes lärare och övrig personal så att hon lär känna deras röster. Informera personalen om varje individs behov. Hon ska inte behöva upprepa sina behov för varje ny lärare hon möter.

Om deltagaren har en assistent ska denna person finnas på plats och inte enbart dyka upp då och då.

Visa runt i lokalerna och i den intilliggande miljön. Ibland kan Syncentralen vara till hjälp när det gäller att hitta i den lokala omgivningen. Ett bra sätt att presentera lokalerna är att tala om för den studerande hur ett rum ser ut innan man går in i det. Sedan kan man gå runt i rummet tillsammans med den studerande och beskriva allt man ser. Låt henne känna på material och storlek på saker. Beskriv rummets storlek, var fönster och väggar finns, vilka färger är på väggar, gardiner och möbler. På så sätt kan deltagaren skapa sin egen bild och lär sig hur hon ska röra sig i rummet. Ett annat sätt är att vandra omkring i rummet medan den studerande står kvar i dörröppningen. Rösten hjälper henne att beräkna avstånd och riktningar i rummet. Hur denna guidning görs beror dock på den studerandes egna önskningar.

Punktskrift.

Några exempel från det pedagogiska arbetet

När vi på Kvinnofolkhögskolan första gången tog emot en deltagare som var synskadad var vi alldeles för överbeskyddande och oroliga. Vi såg i början till att en ledsagare alltid var med på lektionerna och hjälpte henne i lokalerna. Samtidigt var vi alltid för sent ute med material. Det vi inte gjorde var att fråga deltagaren själv om hennes behov. Det visade sig senare att hon hade kunnat klara sig bra på egen hand med rätt introduktion, men inte utan att få material i god tid. Vi lärde oss alltså att det första en lärare måste tänka på är tid, planering och en god introduktion. Eftersom det tar tid att få sina anpassade läromedel betyder detta att läraren måste ha en långtidsplan och preparera texter och annat material innan kursen startar. Att göra plötsliga ändringar och komma med impulsiva inslag kan bli svårare.

När vi förstod att deltagaren klarade sig bra på egen hand gjorde vi nästa misstag: glömde att informera om ändringar som gjordes när gruppen hade bytt lokal, om schemat hade ändrats eller någon hade beslutat om ett studiebesök och skrivit det på tavlan. Vi förstod att man som lärare alltid måste ha en inre klocka som ringer vid sådana förändringar.

Kvinnofolkhögskolans tidigare lokaler låg i olika hus, vilket innebar förflyttningar mellan lektionerna. Deltagarna rusade ofta iväg för att hinna få kaffe under rasten. Vi lärde oss att kaffepauser underlättas för en person med synskada, om det är nära och lättnavigerat till kafferummet eller kaffemaskinen.

Vi lärde oss också röstens betydelse och vikten av att tala direkt till deltagaren. Röst och tonfall betyder mycket eftersom en person som är synskadad inte kan uppfatta gester eller miner. Lärarna lärde sig att läsa upp vad de skrev på tavlan. (Detta kan vara bra även för seende studerande). När bilder visas måste de också beskrivas.

Men rösten kanske inte alltid räcker som igenkänning. I stora byggnader eller klassrum där många människor rör sig kan det vara svårt för en person som inte ser att känna igen en person bara av hälsningen. Vi lärde oss att säga namn efter hälsningen.

När vi visade en film hade en av de seende åskådarna som uppgift att sitta bredvid och försöka beskriva vad som visades. Ofta behövs förberedelse för att skapa en förståelse. Det kan för deltagare som är synskadade vara en hjälp att få låna hem filmen före en visning i skolan.

Att jobba i stora grupper direkt kan vara svårt eftersom deltagaren med synskada behöver tid för att lära känna alla röster. Arbeta därför gärna i smågrupper först så att alla får chans att tala med varandra och lära känna varandra. Detta är ju inte enbart till fördel för personen med synskada.

Varje pedagog vet att det finns många olika sätt att lära känna varandra i en grupp. Deltagare kan intervjuas varandra och sedan presentera varandra för gruppen, man kan lösa problem i mindre grupper, eller arbeta med praktiska uppgifter. Vi har lärt oss att det är viktigt att läraren gör uppgifterna så att den studerande med synskada inte blir ”den funktionshindrade” i gruppen och inget annat, och att funktionshindret inte är det som ska dominera.

Av vår första erfarenhet lärde vi oss att inte bli för överbeskyddande. De flesta vuxna med synskada är vana att klara det mesta själva och ber om hjälp när det behövs. Även om det kan vara frestande att snabbt plocka upp något som fallit i golvet så är det bättre att vänta. Det är bättre att fråga en gång för mycket än att bara ingripa.

En ny erfarenhet för oss var när vi ordnade en studiecirkel i engelsk konversation där hälften av deltagarna var seende och hälften var synskadade. Undervisningen byggde enbart på tal och varken texter eller tavla användes. En intressant uppgift var följande: de seende förberedde presentation av var sitt rum på skolan och sedan fick de berätta om rummen för de studerande som inte kunde se. Det blev många frågor som krävde svar och övningen visade sig vara aktiverande och angelägen för båda parter. Det omvända - att de deltagare som inte kunde se skulle beskriva hur de upplevde miljön - hann vi inte med.

En annan övning var att alla fick beskriva en sak de rörde vid, men inte kunde se.

Dator, e-post och Internet är revolutionerande för de flesta personer med synskada när det gäller deras möjligheter att studera. Om den studerande använder dator så ge henne alltid stencil eller uppgifter via e-post. Men fråga alltid först efter vilket program hon kan använda. Power Point kan t.ex. inte läsas av skärmläsningssystemet.

För en pedagog gäller det naturligtvis att försöka leva sig in i de studerandes föreställningsvärld. Men hur väcker man associationer hos en person som är blind? Ett råd är att använda andra sinnen än synen. Att t.ex. kunna röra vid saker är av stor betydelse för människor med synskada. Fråga efter taktil guidning inför olika studiebesök, som t.ex. museum. Många museer kan ordna detta, men måste ha möjlighet att förbereda.

Läs- och skrivhjälpmedel i studierna.

Vid inlärnin g av konkreta praktiska saker som att sköta en maskin eller skriva på dator måste detta ske taktilt, dvs. läraren hjälper deltagaren med handen. De flesta människor som har grav synskada är vana vid beröring för att få hjälp och lära sig saker. Men tänk på att kroppslig beröring mellan könen inte alltid är helt acceptabelt i vissa kulturer. Använd alltid språket och fråga.

Vid ett tillfälle genomförde en del av personalen på Kvinno-folkhögskolan mörkervandring. Detta innebär att man med förbundna ögon provar hur det är att röra sig i lokalerna utan att kunna se. Vi upptäckte vilka områden som var särskilt svåra att navigera och vad som kunde förbättras. Ett annat experiment som brukar vara uppskattat är att låta en hel grupp vistas i en helt mörk lokal och försöka äta eller utföra andra saker.

En kvinna som är gravt synskadad berättar så här om sin skol-erfarenhet:

I min studiesituation på gymnasiet var det mycket som saknades. Jag fick en massa hjälpmedel som jag inte kunde använda eftersom jag aldrig fick någon utbildning. När jag skulle skriva projektarbete fanns det för få källor som var tillgängliga för mig. Jag hade hela tiden en assistent som jag blev alldeles för beroende av och som faktiskt hindrade mig från att lära mig att klara mig själv. Jag satsade ändå stenhårt, men det hjälpte mig inte i mina vidare studier, för när jag sedan började mina akademiska studier kollapsade allt till slut när jag inte längre hade min assistent som läste in mitt material. All litteratur var på engelska och jag hade inte tillgång till något anpassat lexikon. Facklitteraturen kom som talbok till mig och detta är det värsta som man kan ut-sättas för som synskadad eller blind person som inte kan ett främmande språk flytande. Det hade inte hjälpt mig med ett

lexikon eftersom jag inte kan gissa hur ett talat ord är stavat och talet gick alldeles för fort. Talböckerna kom dessutom i fel ordning från TPB och jag hann inte med till tentorna. Sedan dess har jag varit rädd för att studera vid universitetet. Därefter gick jag en IT-handledarutbildning för synskadade och då fungerade utbildningen fantastiskt bra. Det berodde på att tekniken fanns från början och vi allra först fick lära oss hjälpmedlen och fick prova själva och göra enkla anpassningar efter våra egna behov. Vi fick taktill handledning vilket är nödvändigt när man ska lära sig något så konkret som tangentbordsteknik. Vi fick översätta en engelsk manual till svenska och det tycker jag fungerade bra. Det var teori och praktik i kombination. Vi fick experimentera själva. Jag skulle vilja säga att det är tre krav vid utbildning av synskadade: 1. Att det finns hjälpmedel som fungerar, 2. Att hjälpmedlen är anpassade efter de studerandes behov och 3. Att de studerande får tillräcklig utbildning för att kunna använda hjälpmedlen. Med en sådan grundläggande kunskap finns goda chanser för att klara sig. Nu är jag själv lärare i sfi.

En kvinna som gick på en folkhögskola i Västsverige berättar:

”När jag började på skolan var det inga som visste hur de skulle gå tillväga. Visserligen sa de att de hade erfarenheter av deltagare med funktionshinder, men de verkade ändå inte ha några rutiner. Det fanns t.ex. ingen handlingsplan, och ingen lärare frågade efter mitt funktionshinder utan verkade vänta på att jag skulle komma med information. Ingen assistent ordnades och inget material skickades till mig före lektionerna. En av lärarna försökte skapa en bättre miljö, men det fanns ingen samordning mellan lärarna. En lärare läste vad hon skrev på tavlan bara då jag sa till. Om min mamma inte hade hjälpt mig att läsa texterna så hade jag inte kunnat fullfölja kursen”

Ledstråk fungerar som liggande vägvisare.

En annan kvinna berättar följande om sina erfarenheter av att gå på internatskola:

Jag hade en assistent som skulle läsa in stencilerna, men det fungerade dåligt. Det var en tidigare deltagare som hade jobbet men han hade alltid så litet tid och var inte så ofta på skolan. Ibland fick jag stencilerna 2-3 veckor för sent. I matsalen var det sällan någon som tänkte på att hjälpa mig och säga var det fanns plats. Andra svårigheter i en matsal är när man ska ta mat. Jag ser litet grand men inte tillräckligt för att kunna se om det är sås eller lingon eller hur mycket jag tagit. Att balansera en bricka själv är svårt särskilt när det är soppa. Det finns rullvagnar med brickor som kan användas, men det hade de inte där. En sak som var bra var att jag fick matsedeln digitalt varje vecka. Jag märkte en skillnad mellan mig och några manliga studerande med synskada. De tog för sig mycket mer och fick mycket mer uppbackning av de andra.

Några misstag

När vi på Kvinnofolkshögskolan antog ytterliggare en deltagare med synskada gjorde vi misstaget att direkt översätta våra erfarenheter från den tidigare synskadade deltagaren. Vi lärde oss det som borde ha varit självklart: Varje person är unik. Ingen är exakt lik någon annan. Detta gäller även funktionshindrade. Tro aldrig att personer med samma funktionshinder har samma behov. Fråga alltid.

I början av läsåret har vi ibland sett till att alla bär namnskyltar. Detta för att alla ska lära sig varandras namn fortare. Men detta fungerar ju inte för personer med synskada. Alltså: Förlita inte på namnskyltar i början av en kurs, utan använd en metod där namnen upppeas muntligt i stället.

I den engelska konversationscirkeln var en uppgift att deltagaren med synskada skulle fråga om sin grannes utseende. Detta visade sig vara helt ointressant för denna person. Hon sa: Det är jag inte alls intresserad av, vad ska jag använda det till? Det fick oss att fundera över vilken kunskap som egentligen är intressant eller användbar.

Det är lättare att föreställa sig hur en byggnad ser ut om man får känna på en modell.

Att vara synsvag

En person är uttalat synsvag om hon har 0,05 - 0,1 i synstyrka. Hon kan då läsa översta raden på en syntavla och kan ibland klara sig med förstorad optik men har ofta svårt att läsa på tavlan. En person kallas synsvag om hon har en syn på 0,1-0,3. Hon klarar sig i allmänhet med förstorande optik.

Att vara synsvag kan många gånger vara värre än att vara gravt synskadad eftersom omgivningen inte direkt kan se ens problem, utan tror att man kan se.

Här är några förslag på vad en skola kan göra när en synsvag studerande ska börja en kurs. Det första man ska komma ihåg är: Allting tar mycket längre tid för en synsvag än för en seende studerande!

I klassrummet

Att bemöta studerande som är synsvaga skiljer sig ifrån bemötandet av dem som är gravt synskadade. En människa som har synrester kan oftast röra sig relativt självständigt, och kan vanligen tillgodogöra sig de visuella medel som används i undervisningen - även om det kan krävas förstoring av stenciler samt förstöringsprogram i datorerna.

En del personer som är synsvaga låtsas se mer än de gör för att inte avvika från de fullt seende kamraterna.

En synsvag deltagare bör få lämplig placering i klassrummet, på en ljus men bländfri plats.

En synsvag deltagare använder hörseln mer intensivt än andra. Försök skapa en miljö utan buller.

Skrift på tavlan bör vara tydlig. Undvik skrivstil. Tavelbelysning bör vara god och tavlan bör vara matt. Använd svart eller blå penna.

Många synsvaga har svårt att skilja på färger.

Synsvaga har svårt att läsa fonetisk skrift, och har ibland svårt att tyda fotografier och illustrationer.

I vissa fall kan det vara mest effektivt att ta fram en färglagd reliefbild, vilket är praktiskt särskilt i naturvetenskapliga ämnen, där förståelsen av föreläsningarna ofta bygger på förklaringar med bilder. När det gäller de som studerar avancerad matematik som består av grafer, funktioner, och statistik är det önskvärt att den studerande, genom en reliefmall, får konstruera grafer själv för att förstå dess uppbyggnad, funktion och logiska struktur. Detta ökar den praktiska förståelsen för avsikten med grafen eller diagrammet. Detsamma gäller för koordinatsystem och funktioner.

Läraren bör läsa alla noteringar som görs på tavlan, eller visas med andra hjälpmedel, högt så att de studerande som är synsvaga kan notera och anteckna i likhet med sina kurskamrater. Att förlita sig på att en seende kurskamrat skall läsa upp texten på tavlan för deltagaren som är synsvag är ingen bra lösning. Det kan kännas svårt både för den kursdeltagare som behöver höra texten och den som förväntas läsa, eftersom det kan skapa ett beroende och en utsatthet.

Gör utskrifter på matt papper och gärna med dubbelt radavstånd. Om man skriver egen text bör markeringar göras med fet stil, inte med understrykningar. Gles text är lättare att läsa än tät.

En synsvag deltagare måste ibland, t.ex. vid prov, få längre tid än övriga deltagare.

Kom ihåg att det som är bra för en deltagare som är synskadad oftast också är bra för hela gruppen!

I de gemensamma lokalerna

En person som är synsvag läser vanligen inte punktskrift, och har därför nytta av stora och skarpt kontrasterande markeringar för att orientera sig - exempelvis nummer på skolans dörrar och eventuella hissknappar. I trappor sätts vanligen markeringarna som kontrasterande markeringstejp längst ut på varje trappavsats, och gärna på varje trappsteg. Detta hjälper inte bara till för orientering utan motverkar även eventuella olyckor där studenten missbedömer var trappan börjar. Bra belysning är ett annat relativt enkelt sätt att underlätta för studenten.

Ett positivt inslag brukar vara att promenera igenom institutionen och då praktiskt visa var föreläsningssalar, toaletter, grupprum, datasalar etc. ligger i relation till varandra. Detta ger den studerande en känsla av hur huset är organiserat, och gör det lättare att sedan hitta rätt.

Inställning

Institutionen bör förvänta sig att kursdeltagaren så mycket som möjligt på egen hand utför uppgifterna. Det är den synsvagas uppgift att vara väl förtrogen med sina hjälpmedel vid kursstarten.

Behovet av assistans blir allt mindre allteftersom den tekniska utvecklingen går framåt och den studerande blir allt självständigare genom tillgången till hela världsresursen - Internet. Strategin skall vara att arbeta fram hjälp till självhjälp och inte en situation som resulterar i att en person skall tjäna pengar på den studentens oförmåga till att själv utföra elementära och självklara uppgifter, exempelvis skriva sina egna anteckningar eller renskriva sina egna uppsatser.

Ledsagning

Ledsagning innebär att en person som är synskadad håller i armen på en seende för att kunna följa dennes rörelser och på så sätt kunna parera nivåskillnader och undvika hinder.

Ledsagning kan sökas kommunalt men är ingen självklar rättighet i Sverige utan beror dels på var man bor och dels på vilken handläggare man har.

Syftet med ledsagning är att underlätta vardagen för den som är synskadad och göra det möjligt att delta i olika aktiviteter, göra inköp eller kunna resa. Insatsen är tänkt att motverka social isolering. I praktiken innebär ledsagningen t.ex. att man kan välja att handla billigare i stora och svårtillgängliga butiker, att man slipper vara osäker vid resor (t.ex. vid byten av bussar och tåg) och att man kan göra läkarbesök och handla på apotek utan att vara utelämnad åt personalens godtycke.

Att ha ledarhund

Så här beskriver en kvinna med synskada fördelarna med ledarhund:

”Ledarhunden är ett storartat hjälpmedel, med vars hjälp jag som synskadad kan undvika alla sorters mark eller höjd-hinder. Jag behöver inte riskera att ramla över cyklar, slå i stolpar eller halvöppna dörrar. Hundens förmåga att lära sig kommandon är utan gräns. Med hjälp av olika kommandon, navigerar vi genom stan, kryssar lätt genom folksamlingar och hamnar där vi ska. När jag fattar selens båge, är hunden och jag ett. Vi rör oss obehindrat mellan olika hinder i stans vimmel.

Det är en otrolig frihetskänsla, att röra sig med ledarhund. Vi som är vana vid detta, ser hunden som oundgänglig. Att kunna ha hunden med i allt jag gör, underlättar både för mig och för omgivningen, eftersom jag som hundförare, förflyttar mig obehindrat.”

Hund och förare börjar sitt samarbete efter det att hunden är ca 2 år. Då är hunden färdigutbildad av dressören, men att sedan få teamet att fungera på alla plan, såväl socialt som arbetsmässigt, ligger på både hund och förare. När hunden jobbar, är det viktigt att omgivningen inte stör i jobbet med klappar eller glada tillrop. Detta för att inte ge hunden dubbla signaler. Hundar är sociala varelser, som gärna låter sig klappas och gärna tar en liten

Ledarhunden har sökt dörr och markerar dörrhandtaget genom att placera nosen dirket under.

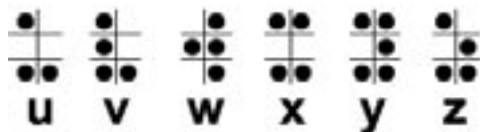
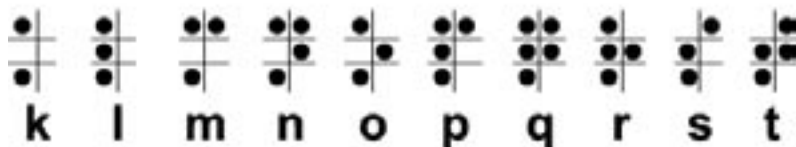
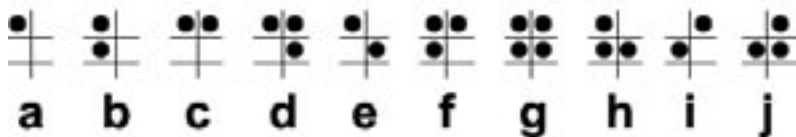
paus för trevlig samvaro. Det kan innebära, att en hund som jobbar med att söka efter något, undvika hinder eller just ska apportera, blir avbruten och känner sig splittrad. Det är roligt att jobba med en motiverad hund, och en motiverad hund får man, om hunden känner sig säker på att göra rätt. Därför är det olyckligt att störa hunden i jobbet.

Under de senaste åren har det ibland förekommit att hundar nekas tillträde till offentliga lokaler. De två vanligaste orsakerna till att man nekar ledarhundsförare tillträde är att man är rädd att en allergiker ska komma in, medan ledarhunden befinner sig i lokalen eller så har man helt enkelt inte fått information om vad en ledarhund är och är osäker på hur man ska hantera situationen. Detta har lett till att antalet anmälningar till handikappombudsmannen om diskriminerande behandling har ökat under de senaste åren. Synskadades Riksförbund (SRF) och Astma- och Allergiförbundet har en överenskommelse som i stort sett innebär att ingen av grupperna allergiker och ledarhundsförare ska ha företräde. Överenskommelsen innebär att man så långt som möjligt ska kunna kompromissa och försöka hitta en lösning som passar alla.

I Livsmedelsverkets regler, §18 står att läsa att ledarhundar är undantagna det djurförbud som utfärdats på näringsställen. Det innebär att Livsmedelsverket tillåter att ledarhundar följer med in på restauranger och i butiker så länge restaurangägaren och butiksägaren ger sitt medgivande.

Punktskrift

Punktskrift är i grunden uppbyggt av sex stycken punkter. Med hjälp av olika antal av dessa punkter bildas tecken för bokstäver och skiljetecken.

De vanligaste skiljetecknen består av kombinationer av de fyra understa punkterna.

När man använder sig av punktskrift i datorer har man dessutom utökat systemet med två punkter för att enklare kunna representera versaler och siffror. Dessa punkter placeras under de vanliga sex och numreras från vänster 7 och 8.

Några hjälpmedel

Anteckningshjälpmedel finns i olika utformningar. De vanligaste hjälpmedlen är Perkins, reglett och digitalt baserade hjälpmedel

Assistens har alla personer med synskada rätt till vid studier på folkhögskola. Det är viktigt att detta arbete tas på allvar och att assistenten är tillgänglig.

CCTV (closed circuit television) är ett videokamerasystem som är kopplat till en skärm. Detta system är i sin tur utrustat med en förstoringfunktion som låter användare förstora det som läggs framför kameran. Man har möjlighet att göra olika inställningar beroende på vilken typ av CCTV man har. Det finns en svart-vit variant, där du som användare har möjlighet att göra enbart två inställningar. Man kan välja vit text på svart bakgrund eller tvärtom. Det finns också en annan variant där du som användare har möjlighet att se bilder och texter i sitt ursprungsformat, dvs. att den i likhet med andra kamerasystem visar färger. Här har du som användare möjlighet att välja mellan flera färger och nyanser än de som nämndes ovan.

Daisy är ett speciellt format för talböcker. Daisyformat gör texten möjlig att packa, så att man får rum med mycket text på en cd-skiva.

Daisyspelare är en särskild spelare för daisyböcker. Man kan också läsa på datorn genom ett speciellt program (TPB-reader playback 2000), som kan hämtas på TPB:S (Talboks- och punktskriftsbibliotekets) hemsida.

Digitalt baserade skrivhjälpmedel finns i olika storlekar och utformningar, med punkt, tal och kombinationer av båda. De är betydligt mindre än bärbara datorer.

E-textböcker är böcker med digitalt lagrad text som man läser i dator med hjälp av TPB:s kostnadsfria läsprogram Textview. E-textböcker lånas ut till studentlångtagare. E-textböcker kan också köpas.

E-text innebär att hela texten finns för läsning på skärm tillsammans med anpassningar som talsyntes, skärmförstoring eller punktskriftsskärm. Det är framför allt högskolelitteratur och referenslitteratur som görs som e-text. Endast studentlångtagare kan låna e-textböcker från TPB. Studentlångtagare är personer med läshandikapp som studerar på högskola eller universitet och som har ansökt om att få utökad service från TPB.

Vem som helst som har ett läshandikapp kan köpa de e-textböcker som TPB har till försäljning.

E-textböcker för grundskola och gymnasium produceras av Specialpedagogiska institutet.

E-textboken med faktainnehåll är oftast uppbyggd precis som en tryckt bok med innehållsförteckning, löpande text och sakregister som är fördelade på separata flikar. Man kan söka avsnitt i e-textboken via innehållsförteckningen, fritextsökning eller söka via olika register.

Man kan även lägga in bokmärken, skriva egna noteringar och kopiera delar av texten till ett annat program. Bilder finns inte med men ibland kan det finnas bildbeskrivningar.

Färgindikator ser ut som en liten ficklampa och går på batteri. Hjälpmedel som delas ut till personer med grav synskada. När den hålls mot ett klädesplagg eller liknande anger den i tal färger i olika kombinationer och nyanser. Intensiteten anges med orden Ljus, Mörk, Mycket ljus och Mycket mörk. Låg färgmättnad anges med ordet Grå. Används för att t.ex. se färger på kläder, tyger, hår etc. och om man vill upptäcka fläckar på kläderna eller hålla isär strumpor.

Inläsningstjänst finns oftast på bibliotek i kommunen. Här finns möjlighet till inläsning av privat post, artiklar, utdrag ur böcker etc.

Färgindikator

LSS, Lag (1993:387) om stöd och service till vissa funktionshindrade.

Ledstråk är markeringar i trottoaren som hjälper en person med grav synskada att med käppens hjälp ta sig fram. Se bild sid 30.

Lektör är i detta sammanhang en person som läser in texter digitalt.

Ljusdetektor används för att kontrollera om det är ljust eller mörkt. Om den riktas ut i rummet, piper den om den nås av dagsljus eller ljus från en annan ljuskälla. Om det är mörkt i rummet hörs inget pip.

Perkins är en manuell ”skrivmaskin” för punktskrift. Om man inte har tillgång till dator är detta ett snabbt och bra hjälpmedel.

Punktdisplay, ett läshjälpmedel.

Punktdisplay är en punkt-skriftsskärm som placeras framför datorns tangentbord och med vars hjälp man kan läsa elektronisk text. Den består av en rad piggar som hoppar upp och ner när man

läser eller skriver och formar på så sätt punktskriftstecken.

Punktskrivare är en skrivare för punktskrift.

Reglett med stift är ett gammalt hjälpmedel som fortfarande används av personer med synskada och fungerar ungefär som en vanlig penna när man gör anteckningar. Stiftet är en liten syl som man trycker ned i papperet som läggs i en rutmönstrad metallskiva, regletten. Rutorna ger ledning för hur punkterna skall placeras. När man skriver blir det fördjupningar i papperet. När man vänder på papperet kan man känna punkterna och läsa.

Skrivtjänst överför text från svartskrift till punktskrift. Det kan vara artiklar, instruktionsböcker, privat post eller annan text.

Skärmläsningsprogram är ett program som omvandlar texten på datorskärmen till läsbar media, punktskrift och/eller med syntetiskt tal gör texten tillgänglig. Exempel på program är jaws.

Svartskrift är vanlig tryckt text.

Talsyntes är det verktyg som med syntetisk röst presenterar den text som står på skärmen. Denna omvandling möjliggörs med hjälp av ett specialprogram. Det finns programvaror som styr eller förstorar text.

Vit käpp är en käpp som antingen fungerar som markering för att visa att det är en person med synskada, ”markeringskäpp” eller en längre käpp med vars hjälp man kan känna hinder och markbeläggning, ”teknikkäpp”.

Statistik

Det är svårt att hitta pålitlig statistik men normalt brukar man räkna med att 10-20% av en befolkning har funktionshinder. I Sverige är ca 175 000 personer synskadade och av dessa är ca 14 000 allvarligt synskadade eller gravt synskadade.

Källor och litteratur

Det finns inte särskilt mycket skrivet om personer med synskada och ännu mindre om kvinnor med synskada.

Berndtsson, I. (2001) *Förskjutna horisonter: livsförändring och lärande i samband med synnedsättning eller blindhet* Acta Universitatis Gothoburgensis.

CFL (2006) *Handbok i praktiskt mångfaldsarbete. Etnisk mångfald - tillgänglighet - jämställdhet*. Göteborg: Företagarna i Västra Götalands län.

Emanuelson, I. (1997) "Special-education Research in Sweden 1956-1996" *Scandinavian Journal of Educational research*.

Emanuelsson, I, Persson, B. & Rosenqvist, J. (2001) *Forskning inom det specialpedagogiska området – en kunskapsöversikt*. Stockholm: Skolverket.

Gustavsson, A. et al. (eds) (2005) *Resistance, Reflection and Change. Nordic Disability Research* Lund: Studentlitteratur.

Haug, P. (1998) *Pedagogiskt dilemma. Specialundervisning*. Stockholm: Skolverket.

Kristiansen, K & Traustadottir, R. (eds) (2004) *Gender and Disability Research in the Nordic Countries* Lund: Studentlitteratur.

Küng A. & Andersson L. (1997) *Synvändan Stockholm*: Sellin.

Malmberg D. (2002) "Kvinna, kropp och sexualitet. Könsteoretiska perspektiv på handikapp och funktionshinder" *Humanetten* Växjö, nr 10.

Malmberg D. (1996) "Höga klackar och rullstol - en könsteoretisk studie av kvinnor med livslångt funktionshinder" *Kvinnovetenskaplig tidskrift*, nr 3-4.

Tøssebro, J, & Kittelsaa, A. (eds) (2004) *Exploring the Living Conditions of Disabled People* Lund: Studentlitteratur.

Hemsidor

Centrum för handikappforskning Uppsala universitet: www.chr.uu.se

Forum kvinnor och handikapp: www.kvinnor-handikapp.se

Funka Nu AB – att anpassa hemsidor med utgångspunkt från handikapp: www.funkanu.se

Föreningen Sveriges dövblinda: www.fsdب.org

Handisam (Myndigheten för handikappolitisk samordning):
www.handisam.se

Hjälpmiddelsinstitutet: www.hi.se

Inläsningstjänst: www.inlasningstjanst.se

Independent living: www.independentliving.org

SISUS (Socialstyrelsens institut för särskilt utbildningsstöd): www.sisus.se

Lokal samverkan med flexibelt lärande på lokal nivå:

www.resurs.folkbildning.net/object/2106/lokalsamverkanmedflexibelt-larandepalokalniva.htm

LSS Lag (1993:387) om stöd och service till vissa funktionshindrade:

www.notisum.se/rnp/sls/lag/19930387.htm

Specialpedagogiska institutet: www.sit.se

Synskadades Riksförbund,SRF: www.srfriks.org

SRF:s studiekatalog: www.srfriks.org/Studiekatalog/studiekatalog.htm

SRF:s snabbtips för en tillgängligare webbplats:

www.srfriks.org/Snabbtipsen/SRFsnabbtips.htm

Sveriges ledarhundsförare: www.slhf.net

Talboks- och punktskriftsbiblioteket (TPB): www.tpb.se

Unga Synskadade: www.ungasyn.se

Statistik: www.studeramedfunktionshinder.nu/statistik.htm

Första Långgatan 28 B
413 27 Göteborg
Tel : 031-780 35 00

